

Типи мовних контактів і методи їх вивчення

Мова, як суспільне явище, відображає духовний, економічний і політичний розвиток суспільства, є продуктом історичного розвитку народу – її носія, результатом взаємодії складних, зовнішніх по відношенню до мови, суспільних факторів. “Без впливу зовнішніх факторів урівноважена мовна система була б приречена на вічну стійкість і нерухомість”¹.

Питання тісної взаємообумовленості зовнішніх і внутрішніх факторів у процесі розвитку мови завжди було в центрі уваги радянського мовознавства. Ця складна лінгвістична проблема вимагає особливої методологічної чіткості при її розв’язанні.

Перебільшення або, навпаки, применшення ролі екстралінгвістичних моментів може призвести до помилок вульгарно-соціологічного характеру².

При вивченні певних мовних фактів треба враховувати системний характер мови. Кожне нове явище в мові, – якщо тільки воно справді стало фактом мовної дійсності, – займає певне місце в мовній структурі. Щоб з’ясувати суть цього явища, потрібно вивчити системні зв’язки, у які воно вступило з тими явищами, що існували в мові раніше.

Наприклад, ті слова, які на певному етапі мовного розвитку вважаються неологізмами (оскільки вони ще не увійшли в загальний ужиток і перебувають на периферії узвичаєної мовної практики), згодом стають загальноновизнаними, тобто змінюють своє місце в системі мови. Це змушує мовну систему – в якійсь своїй частині – перебудовуватись, що приводить до переміщення раніше активно вживаних слів у розряд архаїзмів. “Але архаїзми, оскільки вони існують і функціонують, являють со-¹³⁴ | ¹³⁵-бою елементи сучасної мови. Більше того, з функціональної точки зору "архаїзм" (елемент, здатний надавати мові архаїчного забарвлення) є таким тільки з погляду сучасної мови; в інші епохи він не міг виконувати цю функцію”³.

¹ А. G. Haudricourt, A. G. Juillard, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949, стор. 5–6.

² Детальніше про це див. В. В. Виноградов, Про подолання наслідків культу особи в радянському мовознавстві, «Українська мова і література в школі», 1963, № 8.

³ Э. Косериу, Синхрония, диахрония и история. «Новое в лингвистике», вып. III, М., 1963, стор. 149.

Отже, одним з основних законів мови є тенденція до постійного збереження рівноваги в її системі. Порушення відносної сталості значною мірою викликається діями екстралінгвістичних факторів: розвитком продуктивних сил, зрушеннями в соціальній структурі і т. ін. Як відомо з історії розвитку мов світу, найбільші зміни в мовній системі відбуваються внаслідок великих соціальних зрушень⁴. Загальновідомо, які глибокі зміни сталися в лексиці французької мови після революції 1789—1794 рр., який стрибок у своєму розвитку зробила чеська літературна мова після звільнення чехів від багатовікового німецького панування, як демократизувалася турецька літературна мова після буржуазної революції 1924 р. і т. п. Найпоказовішим прикладом великого впливу соціальних факторів на активізацію внутрішніх мовних законів є розвиток мов народів нашої країни після Великої Жовтневої соціалістичної революції⁵.

Але чи можна провести пряму паралель між діями екстралінгвістичних факторів і розвитком певного мовного явища? У свій час Ф. Енгельс правильно відзначав, що “навіть чи вдасться кому-небудь, не ставши смішним, пояснити економічно... походження верхньонімецького пересунення приголосних...”⁶.

Мовна система, як відомо, складається з кількох взаємопов’язаних ярусів: лексичного, граматичного і фонологічного. Зміни в одному з ярусів, залежно від їх глибини та інтенсивності, можуть викликати зміни в інших ярусах.

Встановлення тих закономірностей екстралінгвістичного характеру, які приводять до зрушень у всій мовній системі, до взаємодіяння елементів різних ярусів — ключ розуміння взаємозалежності зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку мови.

При наявності ізоморфізму в різних ярусах мови можна припустити, що певні зміни у верхньому ярусі можуть викликати системні зрушення у нижніх ярусах. Зокрема, явище ізоморфізму в різних ярусах мовної системи цікаво було б простежити в процесі мовного контактування. Це б дало вченим^{135 | 136} змогу класифікувати типи мовних контактів не тільки за окремими зовнішніми ознаками, а й за їх очікуваними наслідками.

При дослідженні мовних взаємовпливів слід чітко розрізняти поняття мови і мовлення. Відомо, наприклад, що І. О. Бодуен де Куртене, не проводячи

⁴ П. Лафарг, Язык и революция, у зб. «Литературно-критические статьи», М., 1956, стор. 79.

⁵ Див. І. К. Білодід, Розвиток мов соціалістичних націй, К., 1963.

⁶ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, Держполітвидав України, К., 1953, стор. 426.

грані між мовою і індивідуальним мовленням, вважав, що мовне “змішування помічається уже в розвитку мови індивідуальної, при засвоєнні дитиною мовних асоціацій, необхідних для виникнення самостійного індивідуального життя. На дитину виливають оточуючі її батьки й інші близькі особи... І ось, під впливом цих різних індивідуальних мов. відбувається утворення нової індивідуальної мови...”⁷.

Проте індивідуальне мовлення є тільки виявленням мови як дійсної свідомості колективу. Окремою мовою можна вважати лише таку систему обміну інформацією, яка в усіх своїх ярусах має відмінності від іншої системи.

При наявності літературної мови підпорядковані їй дрібніші і, як правило, етнічно споріднені мовні системи вважаються її діалектами. При цьому слід обов'язково враховувати, що територіальні діалекти народностей, з одного боку, і територіальні діалекти національних мов (у строгому розумінні слова), з другого, — мають “...дуже істотні відмінності, які знаходять своє пояснення при науковому, історичному підході до фактів мови в зв'язку з історією народу”⁸.

При контактуванні людських колективів (від роду до нації; відбуваються взаємовпливи мов. З цього погляду у кожній мовній системі історично можна виявити елементи інших систем.

З методичного боку при дослідженні типів мовних контактів слід розрізняти процес контактування мов (адстрат) і наслідки такого контактування, що виявляються в окремих елементах мови автохтонного населення (субстрат) і в мовних нашаруваннях (суперстрат).

Дослідження субстратних і суперстратних мовних явищ можливе на фонологічному і морфемному рівнях і може давати практичні результати при дослідженні специфічних сторін лексичної системи, зокрема ономастики. Пор., наприклад, в українській мові субстратні гідроніми типу *Дніпро, Дністер, Інгул* і под. з суперстратними явищами типу *Ташлик, Янчул* і под.

Не спиняючись детальніше на методиці виявлення субстратних і суперстратних елементів, що потребувало б іншого спря-¹³⁶ | ¹³⁷-мування праці, звернімося до явищ адстратного порядку, які легко виявити в кожній з існуючих мовних систем.

⁷ И. А. Бодуэн де Куртене, Избранные труды по общему языкознанию, т. I, АН СССР, М., 1963, стор. 363–364.

⁸ В. В. Виноградов, зазнач, праця, стор. 15.

Адстратні явища спостерігаються при взаємовпливі різних мовних систем: близьких, віддалених або й зовсім далеких. Зокрема, можна відзначити: міждіалектне контактування, наддіалектне контактування, контактування літературної мови з діалектами і контактування літературних мов. Можна допускати, звичайно, випадки одночасного виявлення кількох або й усіх відзначених типів контактування.

Процес міждіалектного контактування триває постійно. Воно можливе як між діалектами генетично близького масиву, так і між діалектами генетично віддаленого або генетично неоднорідного масиву.

Наслідком міждіалектного контактування генетично близького масиву є так звані змішані говори, які виникають на кордонах різних груп діалектів, наприклад, перехідні говори між північним і південно-східним, південно-східним і південно-західними діалектами української мови та ін. Результат постійних міждіалектних контактів виявляється і в тому, що говірки, ізольовані від генетично спорідненого з ними мовного масиву, довше зберігають самотність своєї системи. Цікавою з цього погляду є, наприклад, доля єнікейського говору болгарської мови. С. Б. Бернштейн відзначає, що значна частина населення Єнікея в 1861 р. переселилась у Приазов'я. Приазовські болгарські села зберегли багато старих особливостей єнікейського діалекту, зокрема членні форми чоловічого роду однини на **-о**, тоді як сучасна єнікейська говірка цієї форми уже не засвідчує ⁹.

Контактування діалектів, безперечно, можливе й тоді, коли вони співвідносяться між собою як системи, що протиставляються різним літературним мовам¹⁰. Прикладом може бути взаємодія польських і українських, українських і білоруських, білоруських і російських, французьких і італійських та ін. діалектів.

Дуже давньою, наприклад, є взаємодія українських і білоруських діалектів, що привело до виникнення таких говірок, які важко віднести до якогось певного мовного масиву¹¹. Ступінь схрещення мовних систем, ширина смуги змішаних говорів ¹³⁷ | ¹³⁸ і т. ін. може бути одним з критеріїв визначення тривалості взаємодії різномовних діалектів.

⁹ Див. С. Б. Бернштейн, Заметки по болгарской диалектологии, у зб. «Славянская филология», вып. II, МГУ, 1954, стор. 70.

¹⁰ Слід, звичайно, мати на увазі, що кожна літературна мова, як підсистема у складі мови народності чи нації, значно багатша, ніж будь-який діалект, що протиставляється їй.

¹¹ Див., наприклад, Ф. Т. Жилко, Говори української мови, вид-во «Радянська школа», К., 1958, стор. 18.

Результати міждіалектного контактування відбиваються в літературних мовах. Так, наприклад, взаємодія польських і українських діалектів привела до проникнення в польську розмовну мову ряду слів східнослов'янського та українського походження, а також орієнталізмів, запозичених у свій час українською мовою з мов тюркських, і частково церковнослов'янських. Це в свою чергу створило ґрунт для проникнення слів цього типу в польську літературну мову. Так, у польській діловій мові XVI—XVII ст. можна виявити слова східнослов'янського походження, переважно на означення суспільного становища осіб (bajary, kniaź, tywon), східнослов'янські і власне українські назви реалій (kowsz, hreczka, wiun, honu, miarka, uroczyszczе та ін.), назви церковнослужителів старослов'янського і грецького походження (yhumen, por, protopor, władyka, archimedryt і под.), тюркські слова, запозичені через українську мову (horda, kaleta, kamcha, wojłok, surma, arszyn, szaranca і т. д.). Вживання в польській діловій мові XVI—XVII ст. спільнослов'янських слів типу ostrów, sioło, pszono і под. могло бути активізоване під впливом сусідніх українських говорів¹².

Ще виразніше вплив міждіалектного контактування відбився на багатьох літературних мовах народів Радянського Союзу. На протязі століть взаємодіяли вони з російською мовою на рівні діалектів, а після Великої Жовтневої соціалістичної революції, діставши змогу розвинути у літературні мови, увібрали в себе давні запозичення з російської. Наприклад, за спостереженням Н. Д. Дьячковського, здавна запозичені якутською мовою російські слова в основній своїй масі мають північноросійське походження. Так, власні імена виступають у такій фонетичній оболонці: Өндрей (Ондрей), Өнтиуп (Онтип), Лөгөнтөй (Левонтий) і под.¹³

Як свідчить попередній приклад, міждіалектне контактування цілком можливе й тоді, коли діалекти становлять собою генетично неспоріднені системи.

Незалежно від ступеня генетичної спорідненості діалектів, що вступають в контакт, їх взаємодія, як правило, супроводжується двома типовими явищами:

¹² Детальніше про це див. В. М. Русанівський, Польська ділова мова. XVI—XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською, «Славістичний збірник», Видавництво АН УРСР, К., 1963, стор. 86–96.

¹³ Див. Н. Д. Дьячковский, О фонетическом освоении заимствованных слов в якутском языке, Якутск, 1962, стор. 63.

а) запозиченням слів, що означають певні реалії (йдеться про українізми в польських говорах і, навпаки, полонізми в ¹³⁸ | ¹³⁹ українських, слова фінського походження в північноросійських говорах ¹⁴ і под.);

б) розширенням синонімічних рядів, переважно прикметникових і дієслівних, за рахунок запозичених слів; наприклад, в північноросійських говорах синонімічний ряд дієслів на означення звукових процесів містить у собі фінські запозичення типу *киндлять* (створювати високі звуки), *колкать* (стукати засовом), *вилайдать* (дзюрчати) і под. ¹⁵

Проте, певно, ступінь генетичної спорідненості позначається як на особливостях самих контактів, так і на їх наслідках. Зокрема, це впливає на виникнення такого мовного явища, як білінгвізм. Чим ближчими в генетичному відношенні є діалекти, тим менша можливість появи білінгвізму. Зокрема, при взаємодії близькоспоріднених діалектів, що протиставляються одній літературній мові, білінгвізм не спостерігається. При контактуванні споріднених мовних систем, що протиставляються різним літературним мовам, явище білінгвізму може розвиватися. Наприклад, за свідченням Я. Моравця, двомовність спостерігається у носіїв українського наріччя східної Словаччини ¹⁶. І, безперечно, міждіалектний білінгвізм розвивається завжди у тих випадках, коли взаємодіють діалекти, що належать до генетично віддалених або неспоріднених мовних систем (польські й німецькі, українські й угорські діалекти і ін.).

У межах міждіалектного контактування, очевидно, слід розглядати і транслінгвістичне поширення певних елементів від однієї системи до іншої. Наприклад, арабське через турецько-татарське *maudan* поширилося в більшості українських говорів у формі “майдан”; з арабської через тюркські діалекти потрапило в українські говірки слово “кайдани”, яке з часів Т. Г. Шевченка стає літературним. Це явище спостерігається і в багатьох інших різносистемних мовах, що, зокрема, дало підстави Б. О. Серебренникову ще раз переглянути у сфері контактування теорію хвиль Шмідта ¹⁷.

¹⁴ Див. Л. Якубинский, Несколько замечаний о словарном заимствовании, у зб. «Язык и литература», т. I, вып. 1-2, Л., 1926, стор. 2.

¹⁵ Там же, стор. 16-18.

¹⁶ J. Moravec, K otázám jazykových vztahů na základě bilingvismu, «Slovo a slovesnost», 1960, № 3, стор. 168.

¹⁷ Див. Б. А. Серебренников, Теория волн И. Шмидта и явления языковой аттракции, ВЯ, 1957, № 4, стор. 3-15.

Окремим випадком взаємодії діалектів є наддіалектне контактування, яке виникає з потреб спілкування носіїв кількох діалектних масивів. Наддіалектне контактування супроводжується виникненням змішаної інтердіалектної мовної системи. Деякі дослідники, наприклад Т. О. Дегтерьова, вважають, що інтердіалектні системи – найперші за часом виникнення ¹³⁹ | ¹⁴⁰ безписемні літературні мови, так звані літературні мови міжплеменного значення. Найхарактернішою структурною особливістю літературної мови міжплеменного значення є багатство синонімічної лексики різнодіалектного походження ¹⁸. На синтаксичному рівні цій особливості відповідає поширеність паралельних словосполучень і формульні парні сполуки ¹⁹.

Мови міжплеменного значення, або койне, можуть після запровадження письма ставати основою писемних літературних мов. “Слід думати, – говорить П. Черних, – що саме на базі київського койне, яке жилося, соками народного мовлення, задовго до хрещення Русі, склалася літературна староруська мова старшої пори” ²⁰.

Одним з найпоширеніших і активно діючих у наш час типів мовного контактування є взаємовпливи літературної мови і діалектів. З історії розвитку літературних мов відомо, що співвідношення між літературною мовою і діалектами може бути двох типів. Перший тип в основному притаманний періодові до сформування нації і характеризується різким протиставленням літературної мови діалектам. Нерідко літературна мова протиставляється діалектам, що належать до генетично іншої мовної системи. Наприклад, в сучасних молодих африканських державах племенним діалектам протистоять як літературні англійська, французька і іспанська мови. Другий тип характеризується близькістю системи літературної мови до діалектів, оскільки вона виникає або на базі інтердіалекту, або на базі одного з провідних діалектів.

Якщо система літературної мови далека від діалектних систем, вона, як правило, згодом витісняється новоствореною літературною мовою. В системі нової літературної мови можуть поєднуватись елементи старої літературної мови і місцевих діалектів. Наприклад, арабська мова, що функціонувала як літературна в Туреччині, згодом була витіснена турецькою літературною мовою, що склалася на базі місцевих діалектів і увібрала в себе арабські елементи. Латинська мова, яка в середні віки була панівною, функціонально

¹⁸ Т. А. Дегтерева, Становление норм литературного языка, М., 1963, стор. 154.

¹⁹ Там же, стор. 157.

²⁰ «История культуры древней Руси», т. II, АН СССР, 1951, стор. 121.

розгалуженою літературною мовою в Центральній і Південній Європі, була відсунута новими національними літературними мовами і функціонує тепер тільки в спеціальних сферах. Старослов'янська мова, що була спільною літературною мовою східних, південних, а певною мірою і західних слов'ян у X—XVII ст. (а можливо й раніше)²¹, збереглася тепер у східних і південних слов'ян тільки як мова культу.^{140 | 141}

Характерним прикладом створення національної літературної мови на базі чужої літературної мови і місцевих діалектів є історія одного з двох сучасних різновидів норвезької літературної мови — рїксмолу. В основу рїксмолу лягла датська літературна мова, що функціонувала в норвезьких містах і зазнала великого впливу фонематичної системи змішаних говорів Норвегії. В результаті утворилася літературна мова, що має датську лексику та морфологію і норвезьку фонетику та будову речення²².

Якщо система літературної мови генетично і типологічно близька найпоширенішим діалектним системам, яким вона протиставляється, відбувається процес взаємного збагачення літературної мови і діалектів; при цьому зміцнюються позиції літературної мови і розхитуються діалекти, втрачаючи нетипові для літературної мови елементи і, таким чином, поступово зливаючись з нею²³.

Безперечно, відзначені вище типи контактування літературної мови з діалектами не вичерпують усіх можливих випадків їх взаємодії. Існує ще ряд гібридних, перехідних типів, у яких, по-різному модифікуючись, поєднуються обидва відзначені типи контактів. Зокрема, складний шлях розвитку пройшла стара українська літературна мова. Виникнувши на основі староруської літературної мови, вона поступово збагачувалась елементами місцевих говорів і разом з тим взаємодіяла з іншими літературними мовами. У період формування української нації процес контактування старої літературної мови з діалектами був настільки великий, що традиції, на яких трималася система, захиталися і стара українська літературна мова розпалася, щоб згодом увійти важливим компонентом у нову систему, яка склалася на основі

²¹ Див. Т. А. Дегтерева, зазнач, праця, стор. 117.

²² Див. М. И. Стеблин-Каменский, История скандинавских языков, АН СССР, 1953; Э. Вессен, Скандинавские языки, Изд-во иностр. лит., М., 1949.

²³ А. Мартине, Основы общей лингвистики, у зб. «Новое в лингвистике», вып. III, Изд-во иностр. лит., М., 1963, стор. 507.

наддніпрянського інтердіалекту і від часів І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка стала називатися новою українською літературною мовою²⁴.

Взаємодія літературної мови з діалектами завжди супроводжується явищем білінгвізму. Деякі лінгвісти протиставляють контактування мовних систем, що мають однаковий статус, контактуванню літературної мови з діалектами. За першим явищем вони лишають назву білінгвізм, тоді як друге позначається терміном “диглосія”. Подібне протиставлення неправомірне, оскільки і в першому і в другому випадку носії однієї мовної системи добре опанували другу²⁵. Трапляються випадки, коли один ¹⁴¹|¹⁴² діалект взаємодіє з кількома літературними мовами, про що яскраво свідчить історія закарпатських діалектів²⁶.

Велику кількість форм виявлення має такий тип контактування, як взаємодія літературних мов.

Одним з випадків активної взаємодії літературних мов є сприяння однієї літературної мови розвитку іншої, принаймні в одному з її жанрів. Так, XVI ст. позначене в історії слов'янських літературних мов помітним впливом чеської мови. Це був важливий етап в історії Чехії – період гуситських воєн, селянських заворушень, боротьби за релігійну й національну самостійність. В культурному відношенні він ознаменувався перекладом біблії на чеську мову, що справило великий вплив на сусідні народи²⁷. Не без вливу чеського зразка у 1556–1561 рр. на Україні було здійснено першу спробу перекладу четверо-євангелія на українську мову («Пересопницьке євангеліє»). Свідченням цього впливу є наявність в українському перекладі – як і в чеському – симбіозу церковнослов'янізмів з діалектними елементами (*обличити, прїати, градъ. алчуции, прелюбы, одръ і ворота, недоужный, прудкость, дюра, додому, спытайте* й ін.), а також досить помітні запозичення з чеської мови (наприклад, *оудълати, падноути, немоцныи, протожє, лода, моц. послуговати* і ін.). Деякі з відзначених чехізмів згодом були зафіксовані в «Лексиконі» Памви Беринди²⁸.

²⁴ Див. І. К. Білодід, Т. Г. Шевченко – основоположник української літературної мови, «Мовознавство», т. XVII, 1962, стор. 5.

²⁵ Див. А. Мартине, зазнач, праця, стор. 502–503.

²⁶ Див. Fr. Tichý, Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi, Praha, 1938.

²⁷ Див. V. Burian, Po stopách češtví a české knihy v starším slovinském písemnictví, «Slavia», VIII, Praha, 1929, s. 1, стор. 54–75, s. 2, стор. 248–270, s. 3, стор. 449–482.

²⁸ Див. «Лексикон словенороський Памви Беринди», Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 74.

Найвиразніше процес становлення і активного розвитку однієї літературної мови під впливом іншої можна простежити на прикладі історії колишніх безписемних мов нашої країни, які тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції дістали можливість вільно розвиватися. Під впливом літературної мови братнього російського народу вони за короткий час піднялися до рівня високорозвинених літературних мов²⁹.

Контактування літературних мов залежно від соціальних обставин може породжувати кардинально протилежні тенденції. В умовах капіталізму нерівноправне соціальне становище пригноблених і пригноблювачів ставить у неоднакові умови і розвиток їх національних мов. Якщо колоніалістська експансія поширювалась на народи, що уже мали сформовані літературні мови з давньою традицією, літературна мова колонізаторів поступово витісняла літературні мови пригноблених народів з основних сфер функціонування. Після звільнення цих народів^{142 | 143} від колоніальної залежності помічається процес відновлення прав національних літературних мов³⁰. Найсприятливіші умови для всебічного розвитку національних мов створює соціалістичний лад. Досить сказати, що від часу Великої Жовтневої соціалістичної революції на території СРСР виникло кілька десятків нових літературних мов.

Контактування високорозвинених літературних мов викликає появу білінгвізму. У Радянському Союзі необхідність взаємного спілкування різномовних людських колективів зумовила висунення однієї з мов на роль мови міжнаціонального спілкування. Такою мовою закономірно стала російська, яка користується великим авторитетом у всіх народів Радянського Союзу і як одна з найрозвиненіших літературних мов світу, і як джерело збагачення інших літературних мов соціалістичних націй³¹.

Взаємозбагачення літературних мов не можна плутати з іншим досить поширеним явищем — виникненням змішаного просторіччя, викликаного недостатнім знанням обох взаємодіючих літературних мов, модою і под. Наприклад, у зв'язку з економічною і політичною експансією США в країнах Західної Європи у післявоєнний час, посиленою пропагандою так званого американського способу життя, французьке, німецьке і італійське просторіччя

²⁹ Див. І. К. Білодід, Розвиток мов соціалістичних націй, К., 1963.

³⁰ Див., наприклад, Л. А. Баранников, Проблема сучасних хінді і урду в світлі лексичної синонімії мови, «Мовознавство», т. XVIII, 1963, стор. 82.

³¹ Див. «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», Держполітвидав України, К., 1961, стор. 101.

активно вбирає в себе жаргонні англійські слова і вирази, що позначається і на відповідних літературних мовах.

Як впливає з попереднього аналізу, існує три типи білінгвізму: міждіалектний білінгвізм, що виникає на межі діалектних масивів, білінгвізм, зумовлений протиставленням літературної мови і діалектів, і білінгвізм на основі літературних мов. З існуванням різнотипного білінгвізму пов'язана неоднакова глибина взаємопроникнення елементів мов, що перебувають у контакті.

Так, при міждіалектному контактуванні відбувається здебільшого широкий лексичний обмін, тоді як контактування діалектів з літературною мовою зачіпає не тільки лексичний рівень, але й граматичний і фонологічний. Порівняймо, наприклад, розвиток двох тюркських мов у процесі їх контактування на рівні діалектів з високорозвиненими іносистемними літературними мовами. Якутські діалекти, що довгий час перебували в контакті з оточуючими їх діалектами російської мови, запозичили багато російських слів. Запозичені слова, входячи в якутську мову, набували характерного для неї фонетичного оформлення. Згодом цей принцип запозичення став панівним у якутській мові. Нові слова, що переймаються якутською літературною мовою з росій-¹⁴³ | ¹⁴⁴-ської літературної, підлягають законам сингармонізму. Фонетичне оформлення запозичуваного слова визначається або наголошеним голосним або голосним першого складу російського етимона, наприклад: *маастар* (мастер), *аадырыс* (адрес), *матырыаал* (матеріал); сполучення приголосних фонем російського слова замінюються сполученнями приголосних з голосними, наприклад: *бригада* – *биригэдэ*, *брита* – *бириппэ*, *брюки* – *буруукэ*³².

Отже, тривала взаємодія різносистемних діалектів істотно позначилася на їх лексичному складі, але не зачепила фонемного складу і морфологічної будови.

Якщо ж звернутися до іншої тюркської мови – турецької, яка довгий час взаємодіяла з арабською літературною мовою, то тут зустрінуться нові явища. Турецька мова, як відомо, багата на арабські лексичні запозичення (передові статті багатьох стамбульських газет, за твердженням С. Майзеля³³, ще донедавна містили не менше 50% арабських слів). Однак арабська мова лишила помітні сліди не тільки на лексичному складі турецької мови, а й на

³² Див. Н. Д. Дьячковский, зазнач. праця, стор. 30.

³³ Див. С. Майзель, *Арабские и персидские элементы в турецком языке*, М., 1945, стор. 3.

інших її ярусах. Запозичені слова входять у турецьку мову у фонетичній оболонці, близькій до арабського етимона; закони тюркського сингармонізму на арабські слова здебільшого не поширюються. Під впливом арабської фонетики в турецькій мові з'являються не властиві їй раніше фонемі, зокрема м'яке **l** в словах арабського походження (*mahsul* – урожай, *talimat* – інструкція), пом'якшене **k** (*kâtip* – писар) і ін. Чимало запозичень з арабської є і в турецькій морфології.

Можна припускати, що аналогічні явища характерні для всіх випадків міждіалектного контактування, з одного боку, і для контактування літературної мови з іносистемними діалектами та для взаємодії двох літературних мов – з другого. Якщо звернутися, наприклад, до історії взаємовпливів англійської і французької мов, то тут легко простежуються два етапи: 1) до виникнення літературних мов; 2) активного впливу французької, літературної мови на англійську. На першому з них словникові запозичення набувають типового для англійської мови фонетичного оформлення; на другому – запозичені слова, як правило, зберігають риси французької фонетики, чим викликається поява фонетичних варіантів одного і того ж французького слова в англійській мові. Досить часто запозичення XIX ст. і запозичення більш ранніх періодів співіснують в англійській мові паралельно, утворюючи дублетні пари, причому запозичення XIX ст. здебільшого зберігають французьке фонетичне оформ-¹⁴⁴ | ¹⁴⁵ лення і написання, наприклад: *cherry* – *cerise*, *flagon* – *flacon*, *flower* – *fleur* ³⁴.

Слід, очевидно, врахувати, що зміни в системах тих мов, які взаємодіють між собою, відбуваються не тільки в період самого контактування, а й пізніше, коли процес безпосередньої взаємодії припиняється, але залишаються в силі викликані ним закономірності. Наприклад, внаслідок пуристичних тенденцій, якими керувалися під час відродження чеської літературної мови, в її складі лишилося порівняно мало германізмів (тобто на лексичному рівні мови розійшлися), але на синтаксичному рівні продовжували діяти спільні закономірності, що типологічно зближували обидві мови. Це дало, зокрема, підставу Дж. Бонфанте характеризувати чеську мову як таку, що зберігає ряд структурних елементів німецької ³⁵.

Зміни, що відбуваються в мовних системах внаслідок їх контактування, протікають згідно з внутрішніми законами розвитку мови – тенденцією до

³⁴ И. М. Крейн, Французские заимствования XIX века в английском литературном языке. Автореферат канд. диссертации, М., 1963, стор. 7.

³⁵ Див. Дж. Бонфанте, Позиция неолингвистики, «Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков», составленная В. А. Звегинцевым, Учпедгиз, М., 1956, стор. 309.

нагромадження засобів передачі інформації, удосконаленням системи співвідношення мовних знаків, збереженням симетрії між знаками одного рівня і т. д. Сам же процес контактування є зовнішнім по відношенню до мови; він зумовлюється історичною долею народів, рівнем їх економічного і культурного розвитку, наявністю чи відсутністю державності і под. Проміжною ланкою між інтра- і екстралінгвістичними явищами є рівень контактування: взаємодія діалектів між собою, діалектів з літературною мовою, літературних мов. Зумовлений зовнішніми факторами, рівень контактування, в свою чергу, викликає той чи інший тип змін у внутрішній будові взаємодіючих мов.

На основі проведеного аналізу типів мовних контактів можна переконатися, що слід розмежовувати методи дослідження результатів мовних контактів і методи виявлення причин мовних контактів. Перші невіддільні від методики мовознавчих досліджень, зумовлюються ними і виникають на їх основі, другі запозичуються із споріднених наукових дисциплін, зокрема з історії, але актуальні й для лінгвістики. Дослідження мовних контактів вимагають поєднання інтра- і екстралінгвістичних методів.

Джерело: [Методологічні питання мовознавства / Ред. кол.: І. К. Білодід, О. С. Мельничук, О. Ф. Дем'яненко та ін. — Київ: Наукова думка, 1966. — С. 134-145.](#)